

Grčka, rimska i latinska književnost kao sistem u srednjoškolskoj nastavi klasičnih jezika

U članku naslovljenom *Čitanje klasika u nastavi latinskog i grčkog jezika* pokušao sam izložiti zadatke tog segmenta nastave u cjelokupnom sistemu učenja klasičnih jezika. U tom je članku pokušaj iskazivanja »zašto« i »kako« čitati klasike u srednjoškolskoj nastavi podrazumijevao određen korpus tekstova klasičnih književnosti (u koju ovdje — u širem kontekstu — valja svakako uvrstiti i latinsku, odnosno neolatinsku književnost) i implicirao je da u tom korpusu postoji određena struktura, odnosno sistem.

No ako se prisjetimo svojih godina učenja, pa i ako bacimo pogled na dio starijih udžbenika koji obuhvaćaju klasike, javlja se potreba da i sebi i drugima objasnimo po kojem se sistemu ređaju tekstovi (i njihovi autori, dakako!) u nastavi baš na ovakav a ne na neki drugi način; i konačno, na kakav su način i po kakvom sistemu bili prezentirani autori u dosadašnjoj nastavi.

Kako nam nije poznata nikakva eksplicitna sistematizacija antičkih autora i tekstova iza koje bi stajala i eksplikacija primijenjenih kriterija, moramo se osloniti samo na ono što je preostalo: na preglede programa u kojima su taksativno navedeni autori (katkad i tekstovi), odnosno na samu nastavnu praksu koju smo doživjeli kao učenici ili koju provodimo kao profesori latinskog i grčkog jezika.

* * *

Ako se složimo s tim da je nastavni proces *per definitionem* sistem, i čitanje, proučavanje i podučavanje antičke i postantičke književnosti u srednjoškolskoj nastavi mora biti prezentirano kao sistem. Stoga se i taj sistem, kao svaki sistem, mora sastojati od svog popisa i svog propisa. U našoj će analizi popis predstavljati autori i njihova djela, a propis kriterij po kojem su ta djela uvrštena u popis i kriterij po kojem su poredana na ovaj ili na onaj način. Ova analiza nema namjeru ni književnokritički ni književno-povijesno valorizirati doprinos pojedinih autora ni razinu njihovih dijela. Za tu vrstu pristupa bilo bi potrebno znatno više prostora i znatno savršeniji kritički instrumentarij. Ono od čega ćemo polaziti sasvim je utilitarnog karaktera. Želimo ustanoviti koji su autori, dijakronijski gledano, sudjelovali u kreiranju našeg pojma klasične književnosti i koji su glavni razlozi njihva uvrštavanja, ili izostavljanja, u školskoj praksi, te zašto je poredak autora izvršen na način primijenjen u određenim periodima školske nastavne prakse.

* * *

Ako, dakle, proučavanje i podučavanje književnosti shvatimo kao sistem, njegov popis sačinjava katalog svih autora koji su na tom jeziku stvarali, sa svim njihovim djelima, u onoj mjeri u kojoj su se ta djela sačuvala.

Svakome tko ima imalo pojma o antičkoj književnosti jasno je da je ta selekcija u grčkoj i rimskoj književnosti bila ne samo unutarknjiževna nego — u znatno većoj mjeri —

izvanknjiževna. Od cijelog korpusa antičke književnosti — koliko ga možemo obuhvatiti na temelju ostataka i vijesti — sačuvano je, zapravo, vrlo malo; neke procjene govore o preostatku samo 5% napisanih tekstova! Pri tome treba imati na umu da u pojam antičke književnosti ulaze i oni tekstovi koje bismo i danas svrstali pod pojam književnosti u užem smislu (da ne kažemo »lijepa književnosti«), jednako kao i oni tekstovi koji danas predstavljaju sasvim odijeljene segmente ljudskog stvaralaštva i svrstavaju se bilo u znanstveni diskurs bilo u filozofski diskurs. Bilo kako bilo, i taj dio tekstova nužno ulazi u lektiru. U raspravi, dakle, o poučavanju antičke književnosti treba da smo svjesni činjenice da svi tekstovi zapisani grčkim jezikom i latinskim jezikom ravnopravno startaju u trku za uvrštavanje u školski kanon pisaca!

I kad bismo bili pristalice metode koja je znanstveno jedino ispravna (premda, naravno, u biti nepraktična i od male koristi), prije izrade bilo kakva izbora pisaca morali bismo sastaviti leksikon svih autora i njihovih djela, te se pozabaviti izborom propisa koji će uvjetovati njihov izbor u školske pisce (kao i poredak što će ga u konkretnom nastavnom programu ti pisci imati).

* * *

Tako dolazimo do najosjetljivijeg posla u cijelom slijedu, a to je izrada propisa koji će nam pomoći da odredimo konkretna imena autora i djela u školskom kanonu. Mreža takvih propisa dozvolit će nam da iz popisa izdvojimo one autore i ona djela koja poštuju sve takve propise ili bar većinu njih. Mi ćemo, naravno, ovdje uspostaviti takve propise koji su relevantni za nastavnu praksu.

Ako se oslonimo na formalne elemente koji sudjeluju u današnjoj recepciji antičkih djela, kao prvo nameće nam se stupanj sačuvanosti originala. Djelo koje koristimo u nastavi ne može biti sačuvano u obliku nepovezanih fragmenata, a osim toga i najmanje pjesničke forme (epigram, naprimjer) moraju biti sačuvane bar na razini jedne rečenice. Fragment, ako ga koristimo u nastavi, mora biti smisljena cjelina na kojoj se mogu realizirati zadaci nastave o kojima smo govorili na drugom mjestu¹.

Makar u pojmu antičke književnosti uvijek ostavljamo prostora i za ona djela koja po današnjim poimanjima ne pripadaju književnosti, ipak postoje određena područja koja unaprijed možemo izdvojiti iz izbora školskih autora. Riječ je o uskostručnim djelima s područja prirodoslovlja, tehničkih, geografskih, ali i filoloških struka (riječ je, naprimjer, o Euklidovim radovima, gramatičarima, itinerarima i periplima, geografskim djelima, glosarima, katalogima, leksikonima i sl.).

Oba izložena principa omogućuju primarnu selekciju bez primjene bilo koje unutar-tekstualne metode.

Slijedeći skup pravila podliježe zadacima nastave klasičnih jezika koja se temelji na čitanju klasika i bitno su njima determinirana.

Na prvom je mjestu **jezična relevantnost autora/djela**. Ne smatram da ovdje treba imati na umu samo djela koja se neposredno oslanjaju na rimsku nepisanu jezičnu normu (u trokutu jezika Cezara, Cicerona i Vergilija), već se pod ovaj kriterij mora podvrći književno djelo unutar nekog idioma. U tom je smislu Petronijev jezik legitiman bez obzira na njegovo napuštanje »klasičnog«, a da ne govorimo o Tacitu i tzv. »srebrnoj latinštini« sasvim nepravedno prokazanoj kao jezičnoj dekadenciji. Prema tome, ovaj kriterij nije uvjetovan izborom idioma, već uspješnošću njegove realizacije.

1 Zlatko Šešelj, »Čitanje klasika u nastavi latinskog i grčkog jezika«, *Latina et Graeca* 32, str. 25–30.

Slijedeći je pogled upravljen na **stilsku razinu jezične umjetnine**. Ni ovdje se hijerarhija izbora djela/autora ne zasniva na osporavanju izbora stilskog registra, već na uspješnosti provedbe stilskog modela unutar cijelog teksta (ili njegova relevantnog dijela). To se pravilo poteže ne samo na opozicije autora (naprimjer Vergilije prema, recimo, Siliju Italiku), već i na opozicije djelâ unutar korpusa pojedinog autora, ali i na područje cijelih književnih vrsta.

Ako se pozabavimo sadržajnom stranom djela, jasno je da će za srednjoškolsku nastavu postojati i hijerarhija **sadržajne zanimljivosti**, pa i **sadržajne važnosti** (zbog civilizacijskog aspekta) djela/autora. Bitna povijesna, odnosno civilizacijska gibanja posveđočena izvornim književnim djelima imat će s ovog stajališta određenu prednost prema djelima koja su u tom pogledu manje aktualna.

Jedno od izuzetno važnih područja naših pravila je i potreba da čitanje klasika obuhvati, ako ne sve, a ono **bitne književne vrste i rodove**. Stoga izbor mora obuhvatiti i prozu i poeziju i dramu, no mora zaći i u historiografiju, govorništvo, memoaristiku, menipsku satiru, roman; korsku i monodijsku liriku, epiku, epigram, satiru; tragediju, komediju, mim. Pridodajmo još i filozofsku prozu i poeziju, pa i nezaobilazan znanstveni diskurs: sve to predstavlja propis što ga izbor školskih pisaca u svakom slučaju mora priznavati.

S obzirom da je čitanje klasika velikim dijelom još uvijek poligon učenja jezika, neophodno je uzeti u obzir činjenicu da se jezik dijakronijski mijenja. Stoga se mora respektirati i činjenica da izbor djela/autora mora popuniti i **jezičnu dijakroniju**. U okvir ovog propisa možemo uvrstiti i problem **dijalekata**, odnosno njihove realizacije kroz jezične umjetnine (izuzetno važno u grčkom jeziku!). Zanimarimo li tu činjenicu, nastava klasičnih jezika u srednjoj školi šutke prelazi preko izuzetno važnih područja koja se mogu u konačnici pokazati nepremostivom teškoćom u svladavanju cjeline jezika. Stoga pri izboru djela/autora treba voditi računa i o dijalekatskom aspektu jezika i književnih djela.

No ne samo da se jezik mijenja, i književnost ima svoju dijakronijsku dimenziju. Uspostava određenih **kronoloških aspekata antičkih književnosti** jednako je tako važan princip na koji se u svojem zadatku moramo oslanjati.

Na kraju, no nikako na dnu našeg popisa nalaze se i važni **estetski i etički kriteriji odabira djela/autora**. S obzirom na cilj i zadatak nastave kao cjeline (ovdje i u njezinu odgojnom aspektu), a to se, dakako, odnosi i na nastavu klasičnih jezika kao autonoman no povezan dio cijelog nastavnog procesa, izbor školskih autora i djelâ bit će u velikoj mjeri uvjetovan i **estetskim** odnosno etičkim principima izbora.² Oni će osobito vidljivo djelovati pri vaganju izbora unutar određenog djela ili unutar korpusa određenog autora (rjeđe unutar književne vrste). Na toj će razini gotovo uvijek konačnu riječ u odabiru, nakon i povrh svih procjena, imati estetska i etička vrijednost djela.

* * *

Nastavni se proces svakog pojedinog predmeta, pa tako i naših, oslanja i na neke univerzalne pedagoške (odnosno metodičke) principe koji će, jednim dijelom, uvjetovati i izbor naših školskih pisaca.

2 Osim etičkog aspekta treba ukazati i na razinu praktičnog morala koji sudjeluje pri izboru autora i, još više, tekstova, a osobito pri njihovoj prezentaciji. Uklanjanje »nepristojnih« rečenica i stihova, pa i »rezanje« neprikladnih odlomaka ili potpuno uklanjanje djelâ dovodi do izdanja s napomenom *Ad usum Delphini* i *Ad usum scholarium*.

Jedan od važnih takvih principa kazuje da s **lakšeg treba prelaziti na teže**. To znači da u trenucima prelaska na čitanje klasika treba uvažiti određenu (premda uvijek arbitrarnu) »težinu« (jezičnu na prvome mjestu) pojedinih autora. Potom treba imati na umu da je za realizaciju svake konkretne nastave potrebno **vrijeme**, i to vrijeme gledano s raznih točaka: vrijeme koje je na raspolaganju u školi (i to u nastavi i izvan nje — u slobodnim oblicima učenja), ali i vrijeme koje učenici za svladavanje programa imaju na raspolaganju i izvan škole. To ograničava — količinski — gradivo što ćemo ga obrađivati na satu, no i domaće zadaće. Jasno je da će intenzivniji rad u nastavi omogućiti učenicima i veće količine teksta u samostalnom radu. Ovdje je potrebno ponovo spomenuti (*extra causam*) i neke mogućnosti »krađe« vremena: čitanje *ex abrupto*, samostalno prevođenje dijelova nekog teksta, koji se onda u razredu prevodi zajedničkim radom, kurzorno čitanje i lektira na originalu ili u prijevodu.

Jedno od pitanja izbora — možda slično dilemi što je bilo prije kokoš ili jaje — jest pitanje je li korisnije pročitati **manju količinu tekstova većeg broja autora ili obratno**. I jedno i drugo stajalište ima svoje branitelje, pa bi — bez ambicije da presuđujem — savjetovao zapravo zlatnu sredinu: i umjeren izbor i umjerenu količinu teksta pojedinog autora.

Važan je i princip **primjernosti** izabranog teksta. Naravno, tekst treba biti izabran tako da nosi u sebi sve one elemente koje na njemu želimo prezentirati. U odabranim tekstovima ne moraju se reflektirati svi gore pobrojani principi, no ono što želimo njime reprezentirati on mora u cjelini sadržavati.

Primjerenost tekstova uzrastu također je uvjet njihova izbora. Lako se to može ilustrirati primjerom da filozofske tekstove, ako ih želimo poimati i poučavati ne samo kao tekstove nego baš kao *filozofske* tekstove, moramo prezentirati tek onda kad učenici, na kraju svog srednjoškolskog obrazovanja, u četvrtom razredu, imaju filozofiju kao nastavni predmet.

* * *

Mreža opisana na prethodnim stranicama nudi nam se, napokon, kao sistem izbora školskih pisaca i njihovih djela za poučavanje i proučavanje književnosti u srednjoškolskoj nastavi klasičnih jezika.

Da ukratko sumiram: Polazeći od toga da u principu svi autori i djela čine korpus antičke književnosti, ustanovili smo da je — nazovimo je tako — prirodna selekcija do nas donijela samo otprilike 5% tog korpusa. Prethodna selekcija fragmentarno sačuvanih djela i nastavno irelevantnih djela odbacuje slijedeći skup autora i njihovih djela. Ono što preostaje u bubnju podvrgava se načelu jezične relevantnosti, gramatičko-stilske relevantnosti, sadržajne zanimljivosti, sadržajne važnosti, principu zastupljenosti književnih rodova i vrsta, principu jezične dijakronije, principu dijalektološke relevantnosti, principu književne dijakronije, te estetskom i etičkom kriteriju odabira. Izbor djela i autora determiniran je nadalje metodičkim principima savladavanja gradiva od lakšega težemu, vremenskom ograničenju nastave i učenikova vremena za učenje, kvantitativnim aspektom izbora, te nužnošću primjernosti izbora. Postavlja se pitanje je li sistem postavljen uistinu tako da teži nepromjenljivosti prisiljen na stalnu promjenljivost? Čini se da je tako. Naime, pogled na razvoj udžbenika pokazat će nam da su u »mrežu« propisa uhvaćeni uglavnom isti pisci (bar u posljednjih stotinjak godina), dok će se izboji iz tog jedinstva pokazivati gotovo kod svakog izbora (naprimjer, Nepot u 19. st. izrazito je pozitivno vrednovan, dok će u ovom stoljeću njegova zastupljenost u udžbenicima biti uvelike smanjena; ili: izmjena procjene

govora *In Catilinam* i *Pro Archia*). Svaki izbor, naime, kao autorski rad prednost može dati jednom od principa odabira (negdje će to biti estetska, drugdje etička vrijednost, a kod trećeg autora stilsko savršenstvo), i jedno od osnovnih pitanja s kojima se susreće stručnjak kod izbora uspostava je relacija među različitim kriterijima. O tome je već bilo dosta riječi. No drugi je problem pristupu čitanju izabranih djela/autora **poredak** u kojem se oni čitaju. U dosadašnjoj su praksi prevladavali u ovom pogledu — bar nam se tako čini — čisto pedagoški principi: od lakšeg težem (pri čemu se tražio »jezično lakši autor«), te primjerenost dobi (od koje se često odstupalo bez osobita razloga: Lukrecije, naprimjer). No uz ta dva principa trebalo bi svakako respektirati i neke stručne principe. U nastavi hrvatskog jezika, tako, primaran je kronološki rad autora. Dakako, iskustvo hrvatskog jezika samo je djelomično prihvatljivo u našem slučaju, pa se ovdje otvara mogućnost **grupiranja autora/djelâ u krugovima**, prema nekom eksplicitnom principu koji će, adekvatno konstituiran, pomoći objedinjavanju raznolikih tekstova.

* * *

Osvrnemo li se, na kraju ovog teksta, na realizaciju izbora autora i djela u konkretnim prilikama, moramo uočiti da se, kako je već rečeno, većina imena neprekidno nalazi u krugu interesa. Porijeklo tog izbora seže još u antičko doba, i njime tada dominira estetski princip. »Kanon« sačinjavaju stilski i umjetnički najbolji autori i njihova djela! Tokom vremena — zanemarujući na trenutak činjenicu da nam se ni pisci iz kanona nisu u cjelini sačuvali — mijenjaju se autori u kanonu, i to prvenstveno promjenom kriterija, odnosno principa izbora. Jasno, nestankom izvornih govornika jedan od kriterija postaje jezična jednostavnost početnih autora u školskoj lektiri, da bi gotovo istovremeno počeli djelovati i svi drugi principi izbora.

U našoj nastavnoj praksi, već na temelju nepretencioznog uvida u tri grupe udžbenika (Perinovićevi izbori između dva rata; udžbenici nazvani *Chrestomathia Latina* — u čijoj su izradi sudjelovali Dane Smičiklas, Antun Hurm i Branko Žganjer, a izdavani su u različitim oblicima —, te *Anthologia Latina* autora Zvonimira Zmajlovića i Dionizija Sabadoša; i *Orbis Romanus 2* autora Dubravka Škiljana, Damira Salopeka i Zlatka Šešelja)³ možemo vidjeti da većina autora i djela postoji u svim izdanjima. To su, od proznih autora, Cezar, Salustije, Ciceron, Livije, Tacit i Plinije Mladi.⁴ Ovi autori, bez sumnje, zadovoljavaju sve principe izbora. Drugu skupinu autora čine sadržajno zanimljivi tekstovi/autori koji po drugim kriterijima ne bi, nužno, ušli u školsku lekturu. Pa i onda kad su uvršteni, učinjeno je to fragmentarno. To su Justin, Eutropije, Flor, Velej Paterkul, Maksim, Gelije; u *Orbis Romanus 2* tu je, u tom smislu, uvršten *Monumentum Ancyranum*, dok su navedeni autori izostali. Sasvim na razini ilustracije pojedinih civilizacijskih dostignuća rimske države unijeti su u Perinovićeve udžbenike i pojedini fragmenti Svetonija, Nepota, Seneke i Kvintilijana. Promotrimo sad zbiljske razlike u onome što prezentiraju ti udžbenici. Moramo zanemariti fragmente zanimljiva sadržaja i promatranje upravitri na pisce koji su prezentirani u svojoj autorskoj punini. Već smo spomenuli zanimljivu situaciju s Nepotom koji se, nakon bljeska u 19. stoljeću,

3 Treba imati na umu da su po načinu prezentacije stariji udžbenici zbirke tekstova, dok *OR 2* ima čvršću udžbeničku strukturu.

4 Kako *OR 2* obuhvaća — u izvanjezičnom aspektu — rimsku civilizaciju od kraja 2. st.pr.n.e. do polovice 2. st.n.e., velik dio autora bit će obuhvaćen tek udžbenikom *Orbis Romanus 3* koji je u pripremi.

javlja tek u *Orbis Romanus 2*⁵ *Cbrestomathia Latina* obuhvaća, naprotiv, Plinija Starijeg (koji bi, *mutatis mutandis*, danas pripadao znanstvenom diskursu), dok će od književnih djela *Orbis Romanum 2* obuhvatiti još i Petronija i Svetonija.

Zanimljivo je da će poetski izbor biti, uz iznimku drame, gotovo potpuno identičan! To je, vjerojatno, posljedica dominacije estetskog i stilskog principa u izboru pjesništva, što dovodi do sličnih rezultata u sva tri slučaja. *Orbis Romanus 3*, kao nastavak *Orbis Romanus 2*, koji je obuhvatio svega dva stoljeća rimske književnosti, imat će neke pomake u tom pogledu (Lukan, naprimjer), no velikih revizija i proširenja neće biti.

Iznimku čini prisutnost/odsutnost dramskih tekstova, te Fedrovih basana. *Anthologia Latina* nema dramske tekstove, dok *Orbis Romanus 2* nema Fedra.

Iz ovog nepotpuna pregleda, a potpuniji bi zahtijevao sasvim precizno razglabanje što može biti predmet druge studije, ipak možemo zaključiti da su u starijim udžbenicima dominirali estetski i stilistički kriteriji koje je dopunjavao, djelomično, kriterij sadržajne zanimljivosti (fragmenti o ratovima, običajima i sl.). U metodičkom pristupu sve je bilo podređeno — neka mi bude dopušteno napomenuti iz vlastite učeničke perspektive — principu od lakšeg težemu, pri čemu je izbor lakšeg i težeg bio podvrgnut potpunom voluntarizmu⁶. Tako su nastali udžbenici-zbirke u kojima je bilo malo veziva, što je u praksi znalo dovesti do toga da se potpuno gubio odnos prema tekstu kao književnoj tvorevini, i čitava je zbirka služila samo kao podloga jezičnom drilu. Dakako, to nije bila namjera autora, već aberacija prakse. *Orbis Romanus 2* krenuo je u afirmaciju ostalih kriterija, recimo kriterija jezičke dijakronije (pa se to lako uočava na susjednosti Plauta i Katula, Katula i Horacija, Horacija i Petronija, te Petronija i Svetonije, što daje dvoipostoljetni tok književnog jezika; zatim tu je i opozicija Petronijeva jezika u odnosu prema književnom jeziku, Horacijevu, ali i prema Svetonijevoj »srebrnoj latinštini«) i kriterija književnih vrsta (uvrštanje biografije), a uveo je i vezivno tkivo tako da tekstovi nisu samo temelj jezičnoj raspravi, već još više poligon stilističke analize, književnopovijesnih usporedaba i uopće poimanja književnog teksta kao jezične umjetnine.

* * *

I, da u nekoliko riječi zaključimo ovu raspravu, naglašavamo da smatramo kako se autori i djela antičkih autora (a to se odnosi i na neolatinske autore koji još, recimo tako, nisu došli na red) moraju prezentirati, proučavati i poučavati na kao izdvojeni i nepovezani fenomeni (bez obzira na kojoj bi se to razini radilo), već da izabrana djela izabranih autora čine cjelinu u kojoj, naravno, postoje autorske individualnosti, no koje su povezane u cjelinu nazvanu antička književnost (odnosno rimska ili grčka književnost). Radi toga i pri izboru autora i djela i pri njihovoj nastavnoj prezentaciji, te pri njihovu proučavanju i poučavanju o njihovu udjelu u književnosti, treba polaziti od iznesenih kriterija i principa. Svođenje književnih tekstova na isključivo jezične vježbe ne samo da nema nikakva smisla želimo li djela Cezara, Cicerona ili Ovidija percipirati kao književna ostvarenja najviše razine, već onemogućava ostvarivanje ciljeva i zadataka namijenjenih srednjoškolskoj nastavi koja se temelji na čitanju klasika.

5 Ovdje se radi i misao o još jednom, možda nesvjesnom, kriteriju odabira autora — ideološkom kriteriju. Naime, svako se vrijeme na neki način odnosi prema baštini, pa tako i antičkoj. Nije slučajno da vijek koji uznosi vrijednosti građanske vrline više cijeni Ciceronov govor *In Catilinam* od govora *Pro Archia*. To vrijedi i za Nepotovo slavljenje moralne snage Katona i Atika, ali i vladarske i vojničke mudrosti aristokracije kojoj, evidentno, ovo stoljeće nije toliko sklono.

6 Ni do danas mi nije jasno da je Cezar sa svojim zavisnim periodima sastavljenim od akuzativa s infinitivom (akuzativ je, dakako, onaj čuveni se), o kojem ovise drugi akuzativi s infinitivom, jezički najlakši rimski autor.

SUMMARIUM

Zlatko Šešelj

DE INSTITUTIONE LITTERARUM GRAECARUM ET LATINARUM IN LYCEIS

Quicumque Graecam vel Latinam linguam in lyceis tradunt iuvenesque antiquis litteris docte eruditos esse volunt necesse est maximam curam in auctoribus eligendis adhibeant. Cuius delectus certissima est regula si haec omnia simul respiciuntur: orationis pondus, dicendi genus, subtilitas elocutionis, argumenti voluptas et gravitas, formarum varietas, mutabilis consuetudo sermonis, dialectorum diversitas, aetates et tempora litterarum, artis perfectio, morum integritas.